

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԽՏՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ. Թ-ՈՒՐՔԱԿԱՆ ՄԻ ՎԱԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ

Գևորգ Վարդամյան

Թուրքիայի կողմից շուրջ մեկ դար շարունակվում է Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտումը, որի «ակադեմիական» հենքն ապահովելու համար միտումնավոր շրջանցվում է արդարության, գիտական անաշառության ու անկողմնակալության սկզբունքը: Վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտող մենագրությունների և հոդվածների պակաս չի նկատվել: Դրանցում ընդհանուր առմամբ զարգացվում են դեռևս կոսորածների ընթացքում շրջանառության մեջ դրված մի քանի թեզեր՝ փորձելով տարբեր «փաստարկներով» գիտական հանրությանը պարտադրել պատմության իրենց վարկածը: Այդ թեզերի ակունքները կարելի է գտնել Մեծ եղեռնի և դրան հաջորդած տարիներին երևան եկած մի շարք հրատարակություններում, որոնցում փորձ էր արվում միջազգային հանրության ուշադրությունը շենել իրադարձությունների ընթացքից, աղավաղել փաստերը կամ պարզունակ կերպով հերքել հայերի ոչազացման գործում թուրքական պետության դերակատարությանն առնչվող ցանկացած մեղադրանք:

Այս հոդվածում բննության է ենթարկվելու թուրքական վաղ հրատարակություններից մեկը, որը, իրավամբ, կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանության ժխտման և կեղծարարության «հիմնարար մատյան»: Խոսքը վերաբերում է դեռևս 1916թ. Կ. Պոլսում օսմաններեն հրատարակված «Հայկական կոմիտեների նպատակները և հեղափոխական գործունեությունը Սահմանադրության հիշակումից առաջ և հետո» (այսուհետ՝ «Հայկական կոմիտեներ») խորագրով գրքին, որը մեկ տարի հետո լույս է տեսել նաև ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹: Մեր առջև դրված խնդիրը, սակայն, սահմանափակվելու է քարոզչական այս հրատարակությունում հայկական ավանդական կուսակցություններից երկուսի՝ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Հայ լեղափոխական դաշնակցության գործունեության լուսաբանման՝ այս գրքում կիրառվող որոշ մոտեցումների քննությամբ: Մասնավորապես, ժամանակագրական առումով դիտարկելու ենք Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին հայկական երկու քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությանը վերաբերող որոշ հարցերի թուրքական մեկնաբանությունը:

Գ-րի հրատարակման պատճառները և նպատակները

Այս հասորը կազմվել և հրատարակվել է Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարարության կողմից, որին տրվող կարևորությունն այնքան մեծ է եղել, որ այս շատ արագ թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն: Բովանդակային առումով այն նվիրված է հայկական կուսակցությունների գործունեության, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի և դրանում քաղաքական ուժերի դերակատարության լուսաբանմանը: Հասորը կազմվել է նաև որպես յուրահատուկ հակակիրար լորդ Ջեյմս Բրայսի և պատմաբան Առնորդ Թոյնբիի կազմած փաստաթյուրին՝ «Կապույտ գրքին»: Սակայն, ի տարբերություն

¹ Ermeni Komiteleri'niin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: I'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra, İstanbul, 1332 (1916). Տես նույնի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, Constantinople, 1917: Հետազոտման այս գիրքն ունեցել է մի քանի հրատարակություն՝ Ermeni Meselesi ve Türkiye, ed. Abdullah Yaman, İstanbul, Ota Yayınlari, 1973; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, ed. Ismet Parmaksızoglu, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981; Ermeni Terörünün Tarihcisi: Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, ed. Enver Yasarbas, İstanbul, Petek Yayınlari, 1984.

Գևորգ Վարդանյան

վերջինի, այն չուներ ոչ արժանահավատություն, ոչ զիտականություն²: Պատմաբան Ռ. Սաֆրաստյանը, հետազոտելով բազմաթիվ թուրքական աղբյուրներ, ընդգծում է այն փաստը, որ ժամանակակից թուրք հեղինակների կողմից կիրառվող կեղծիքի «ավանդութի» սկզբնաղբյուրն այս գիրք-տեղեկագիրն է³: Ընդհանուր առմանք, այս հրատարակության գլխավոր նպատակը ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության տեղահանությունների և կոտորածների համար պատասխանատվությունից խուսափելն էր, այլև զանազան արդարացումների միջոցով դրանց համար հայերին մեղադրելը:

«Կարևորություն» և առաջին քննադատությունները

Հասորում ամփոփված տեղեկությունները գլխավայր շրջում էին իրականություն՝ բոլոր իրադարձությունները ներկայացնելով կողմնակալ և կեղծված: Ժամանակագրական առումով տեղեկագիրը սկսում է Օսմանյան կայսրության կազմում հայտնվելուց հետո հայերի «ապահով» և «արտոնյալ» դրության ներկայացման՝ դրան հակադրելով արևելահայերի վիճակը: Կտրուկ անցում կատարելով XIX դար՝ գրքի հեղինակ(ներ)՝ ներկայացնում են հայ ազատագրական խմբակների կազմավորման, ինչպես նաև արևմտահայ և արևելահայ մամուլի պատմությունը: Այնուհետև գլուխ առ գլուխ հաղորդում են հայկական կուսակցությունների ծագման, ծրագրերի, դրանց անդամների գործելակերպի վերաբերյալ խեղարյուրված, կեղծված կամ պարզապես հորինված տեղեկություններ: Այնուամենայնիվ, այս հատորը չի կարելի համարել միայն զիտականությունից և հավաստիությունից զուրկ, սուս տեղեկությունների ժողովածու: Ամբողջ գրքում կարմիր թերի պես առաջ է տարվում այն գաղափարը, որ հայերի տեղահանությունների և կոտորածների գլխավոր մեղավորն իրենք՝ հայերն են: Այդ դրույթն ապացուցելու համար հայերին մեղադրում են դավաճանության, Օսմանյան կայսրությունը կործանելու, մուտուման բնակչությանը ոչնչացնելու նպատակադրվածության մեջ և այլն: Հաշվի առնելով, որ տեղեկագիրը կազմվել և հրատարակվել է պետության կողմից, բնականարար, արտահայտում էր հայերի կոտորածների վերաբերյալ վերջինիս պաշտոնական դիրքորոշումը:

Բավական ուշագրավ են հատորում ամփոփված լուսանկարները կամ դրանց նմանահանությունները: «Հայերի դավադրության» այս «անհերքելի ապացույցների» մեջ մասը ևս կեղծիք է: Այսպես, հավելվածում ներկայացված լուսանկարներից մեկում պատկերված են իբրև թե հայերի կողմից սպանված թուրքերի դիակներ, որոնց վրա սպում են թուրք կանայք: Սակայն նոյն նկարն ուշադիր դիտարկելու դեպքում երևում է, որ դիակների մեծ մասի վրա հագուստ չկա, այլ միայն լուսանկարելուց առաջ են դրանք «հանդերձավորվել»՝ ծածկվելով կոտորներով: Նոյն տեսարանը լուսանկարվել է մի քանի դիտանկյունից: Իրականում դրանք հայ տղամարդիկ են, որոնց սպանել են թուրքերը: Զինաքանիված և անպաշտպան հայերը տարագրության ճանապարհին ինչպես կարող էին սպանել թուրքերին, առավել ևս՝ թալանել նրանց հագուստը: Մեկ այլ լուսանկարում էլ ներկայացնում

² Մինչև հրատարակելը Ջ. Բրայսը գիրքը ներկայացրել է երեք հեղինակավոր մասնագետների՝ Շեֆիլդի համալսարանի ռեկտորի տեղակալ Եշանակիոր պատմաբան Հ. Ա. Լ. Ֆիշերին, Օրսֆորդի համալսարանի հունարենի պրոֆեսոր Գ. Մյուտերին և ամերիկացի անվանի իրավաբան Ս. Սթորիին: Վերջիններս դրական գնահատական են տվել այս գրքին: Տես Bryce James and Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce. With a preface by Viscount Bryce*. London: H.M. Stationery Office, 1916, p. XXVII.

³ Մասնավորապես անդրադառնալով գրքում «Տեղահանության օրենքի» ներկայացմանը՝ Ռ. Սաֆրաստյանը նշում է, որ դա արված է աղճատված և առանց ստորագրությունները դնողների անունների: Տես Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնարանությունը (1876-1920), Եր., «Լուսակն» հրատ., 2009, էջ 184-185:

են «հայերից բռնագրավված» գենքերը: Չի ներկայացվում և ոչ մի ապացույց, որ դրանք պատկանել են հայերին⁴:

Հատորի տպագրությունը չէր կարող աննկատ մնալ ժամանակակիցների աչքից: Հրատարակությունից շատ չանցած՝ արևմտահայ մամուլում հայտնվեցին հոդվածներ, որոնք բացահայտում էին «Հայկական կոմիտեներ»-ում եղած կեղծարարությունները: Առաջին քննադատներից մեկը պատմաբան Լեռն էր, ով 1918թ. «Ժողովրդի ձայն» թերթի համարներում հանգամանալից անդրադարձել է խնդրո առարկա գրքին, քննադատել դրա կողմնակալությունն ու փաստարկների անհեթերությունը: Առաջինը հենց Լեռն էր, որ ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքին, որ չնայած տիտղոսաթերթի վրա բացահայտում է նշումը, որը կհաստատեր, որ հատորը տպագրվել է կառավարության կողմից, այնուամենայնիվ դա հաստատվում է հրատարակության բովանդակությունն ու ձևը դիտարկելիս: Անվանի պատմաբանը կարողացել է ճիշտ ընկալել նաև հրատարակման դրդապատճառները՝ նշելով, որ դրա միջոցով փորձ է արվել հայերի ոչնչացումը փաստող արևմտյան հրատարակություններին հակակշիռ ստեղծել⁵: Լեռի քննադատությունը զգալիորեն ուղղվել է նաև հայկական կուսակցությունների դեմ: Սակայն ցավալին այն է, որ կուսակցությունների գործելակերպի՝ Լեռի քննադատությունները հաճախ ոչ ընդունելի գնահատականներ են⁶:

«Հայկական կոմիտեներ...»-ում տեղ գտած կեղծարարությունների բացահայտման գործում մեծ աշխատանք է կատարել հայ գրական, հասարակական, քաղաքական գործիչ, «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վճանեների քննիչ հանձնաժողով» անդամ Տիգրան Հովհաննիսյանը (1865-1921)⁷: Հայ հեղինակի կողմից բացահայտված թուրքերի կեղծարարությունները հանգում էին հետևյալ կետերին՝ 1. Նախ, զուգահեռներ տանելով Հայոց ցեղասպանությունը փաստող հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ լորդ Բրայսի կազմած փաստաթյարերի ժողովածովի հետ՝ S. Հովհաննիսյանն ընդգծում է այն փաստը, որ ի տարրերություն «Կապույտ գրքի»՝ «Հայկական կոմիտեներ...»-ում պարունակվող բոլոր վկայությունների հեղինակները թուրքեր են: Այսինքն՝ հայերի կողմից մուսուլմանների սպանության պատմությունների վկաները, նրանց հարցաքննությունները, ինչպես նաև արձանագրություն կազմողները եղել են յուրքեր (բնագրում՝ տաճիկ): 2. Հայկական

⁴ Այս թեմայով հարցագրույց ունեցանք Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Հայկ Դեմոյանի հետ: Վերջինն նշեց, որ դա թուրքերի կողմից կիրառվող հնարք է, այսինքն՝ սեփական գենքերը լուսանկարների միջոցով ներկայացնել որպես հակառակորդի դավադրության ապացույց: Ավելին, Հայկ Դեմոյանը ընդգծեց այն հանգամանքը, որ քարոզչական այդ հնարքը Թուրքիայի կողմից օգտագործվում է ցայսօր: Բավական է հիշել, որ 1980-ական թթ.՝ Քրդական բանկիրական կուսակցության անդամներին ձերքակալելոց հետո, թուրքական հեռուստարներությունները ցուցադրում էին «քրդերից բռնագրավված բազմաթիվ գենքերի լուսանկարներ», որոնց զգալի մասն իրականում թուրքական ծագում ուներ:

⁵ «Ժողովրդի ձայն», N 54, 1918, էջ 2-3:

⁶ Տես նույն տեղում, էջ 3:

⁷ Ինչպես այս, այնպես էլ ԱՄՆ-ում Օսմանյան կայսրության նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ Բեյ (22.06.1914-04.10.1914) գրում (տե՛ն Ahmed Rustem Bey, *The World War and the Turco-Armenian Question*, Berne, 1918) տեղ գտած կեղծարարությունները բացահայտելու նախակողմ Տիգրան Հովհաննիսյանը գրել է «Տաճիկ կառավարությունը և իթթիհաթը մարդկության դատարանի առաջ» խորագրով մի աշխատություն: Այն նախատեսված է եղել տպագրել հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն, սակայն ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը խոչընդոտել է այդ ծրագրի իրականացումը: Այսուամենայնիվ, S. Հովհաննիսյանը նշված աշխատությունը հրատարակել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հառաջ» թերթի՝ 1919 թ. վետրվար և մարտ ամիսների մի քանի համարներում՝ «Թերթոն» խորագրի ներքո: 2007 թ. այդ աշխատությունն առանձին գրքով լուսավորվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից: Տես Հովհաննիսյան Տ., Տաճիկ կառավարությունը և իթթիհաթը մարդկության դատարանի առաջ, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2007:

Գործ Վարդանյան

կուսակցությունների գործունեությանն առնչվող փաստաթղթերը ներկայացվում են միտումնավոր թյուր և աղավաղված թարգմանությամբ: 3. Ծրջանառության մեջ են դրվել բազմաթիվ անհայտ ծագման «փաստաթղթեր», հատկապես մասնավոր բնույթ կրող նամակներ, որոնք չեն պատասխանում այն հարցերին, թե ինչպես են թուրքերի ձեռքն ընկել, ինչ ապացույց կա, որ դրանք իրենք՝ թուրքերը չեն գրել, կամ եթե հայերն են գրել, ապա ովէ թարգմանել դրանք, ինչ բարեխսդությամբ և հմտությամբ: 4. Գրքում առկա են ակնհայտ սուս վկայություններ, որոնց հավաստիության գլխավոր երաշխիքը մուտքամբ վկաների երդումն էր⁸:

«Հայկական կոմիտեներ...»-ում եղած կեղծարարություններին բավական ուժեղ հակահրված տվեց Գրիգոր Չալսուշյանը⁹ (1861-1939)՝ 1919թ. հրատարակելով «Կարմիր գիրք» խորագրով մի աշխատություն¹⁰, որը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության առումով ունի սկզբնաղբյուրային կարևոր նշանակություն: Ինչպես հեղինակն է նշում, գրքի «կարմիր» անվանումը պայմանավորված է ոչ թե կազմի գոյնով, այլ այն խորհրդանշում է հայ ժողովրդի թափած արյունը: «Կարմիր գիրքը» փաստորեն հրատարակվել էր թուրքերի կազմած սեղեկագրին հակաշիռ ստեղծելու անհրաժեշտությունից ենելով: Այս հասորի հրատարակության մեջ օգտագործված փաստաթղթերի զգալի մասը նախկինում անհայտ էր և հետևաբար առաջին անգամ էր դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Բացի այդ, ի տարրելություն «Հայկական կոմիտեներ...»-ի փաստաթղթերի մեջ մասի, «Կարմիր գրքում» նշվում էին օգտագործված սկզբնաղբյուրները:

«Հայկական կոմիտեներ...»-ի քննադատներից յուրաքանչյուրը փորձել է յուրովի բացահայտել և ապացուցել դրա կեղծիքները, որոնք այնքան շատ են, որ դրանցից յուրաքանչյուրին առանձին անդրադառնալու դեպքում հարկ կլիներ գրել մի ամբողջ հասոր:

Հ. Յ. Գաշնակցություն և Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցությունների գործունեության հետ կապված մի քանի հարցերի՝ թուրքական մեկնարանություն: Փաստարկներ և հակափաստարկներ

Նախ, կարևոր է Առաջին աշխարհամարտից առաջ՝ 1914թ. հուլիսի կեսին, տեղի ունեցած Հայ յեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության ութերորդ ընդիանուր ժողովի հետ կապված որոշ հարցերի պարզաբանումը: Հայտնի է, որ ժողովը հաստատեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանն ընդդիմադիր լինելու իր դիրքորոշումը: Դրա արդյունքում ընդունված բանաձևում առկա էր հետևյալ ձևակերպումը. «Ժողովը չի ժիստել գործակցութեան սկզբունք այն համապետական կարեւոր խնդիրներուն համար, որոնք համապատասխան են մեր կուսակցութեան ծրագրական պահանջներուն»¹¹:

Այս նախադասությունը բացակայում է «Հայկական կոմիտեներ...»-ում ներկայացված հայերեն փաստաթղթի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ, ինչն ամենափափառ էլ պատահական

⁸ Տես Հովհաննիսյան Տ., Տաճիկ կառավարությունը..., 2007, էջ 14-37:

⁹ Բրավարան, պատմաբան, հասարակական գործիչ Գր. Չալսուշյանը 1918-1919թթ. եղել է Հայաստանի Հանրապետության փոխհյուպատոսը Դոնի Ռուսական շրջանում: Նա իրականացրել է Հայոց ցեղասպանությունը վերապահներին օգնելու, գաղթականների տեղավորման, ինչպես նաև հանգանակությունների կազմակերպման աշխատանքներ:

¹⁰ Տես Չալխանյան Գ., Կրասնա գիրք, Ռոտով-նա-Դոնու: Աշխատանք, 1919. 2008 թ. Դոնի Ռուսական գործակչությունը պահպանում է Գրիգոր Չալխանյանի պատմությունը՝ պահպանության մեջ: Տես Չալխանյան Գ. Խ., Կրասնա գիրք, Պերեզման և առաջնային համարակալիք, 2008:

¹¹ Լեռ, Թիւրքական յեղափոխութեան զաղափարաբանութիւնը, Հ. Բ, Փարիզ, Տպ. Պահրի Եղբարց, 1935, էջ 76:

չէ: Դրա փոխարեն թարգմանության մեջ ավելացվել է բնագրում գոյություն չունեցող մի նախադասություն («...և կիսուսակեն որևէ առնչություն ունենալ նրա հետ որիշ հանգամանքներում»)¹²: Չքավարարվելով դրանով՝ նախադասությանը համապատասխան հղումով տողատակում ավելացվել է բառացիորեն հետևյալը՝ «*Cette décision a été prise à l'unanimité à la première réunion (պետք է լիներ՝ séance - Գ. Վ.) du Congrès»* (հայերեն՝ «Այս որոշումը միաձայն ընդունվեց կոնգրեսի առաջին նիստին»)¹³, որն ակնհայտ կեղծիք է:

Դաշնակցությունը, չնայած իր ընդդիմադիր կեցվածքին, չէր գնում բացահայտ առակատման, ինչը թեկադրված էր արևմտահայության անվտանգության հարցի գիտակցմամբ: Այս ժողովի հետ կապված անցքերն ունեն բացառիկ նշանակություն Հայոց ցեղազանության ժխտման հենքերից մեկի՝ «հայերի դավաճանության» թեզի ձևավորման առումով: Անշուշտ, «Հայկական կոմիտեներ...»-ի մեջ տեղ չեն գտել իրենց՝ թուրքերի կողմից ժողովի և ժողովականների վրա ճնշում գործադրելու մասին հիշատակումներ, մինչդեռ դեպքերի անաշառ հետազոտությունը ենթադրում է նաև դրանց դիտարկումը:

1914թ. հուլիսի վերջին Դաշնակցության Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրվել էր 9 հոգուց բաղկացած մի համձնաժողով, որը պետք է գրադաւոր «առկախ մնացած հարցերով»¹⁴: Շուտով Էրզրում է ժամանում իթթիհադականներից կազմված մի պատվիրակություն և բանակցություններ սկսում դաշնակցականների հետ¹⁵: 1914թ. օգոստոսի 15-ին Էրզրումում տեղի է ունենում Դաշնակցությունը ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Իթթիհադի կողմից բանակցությունները վարում էին այստեղ շոտապահ Բեհակդիհն Շաքիրը, Նաջի թեյը և Խալիլ թեյը: Թուրքերի կողմից Դաշնակցության առաջարկվում է հետևյալը: «Ըուսաստանը և նրա դաշնակցներն ի վհաճակի չեն դիմակայելու կենտրոնական տերություններին. ամբողջ մահմեդական աշխարհը՝ Մարոկոյից Բելուջիստան և Աֆղանստան, համախմբվել է Թուրքիայի շուրջը՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դեմ պայքարելու համար. Կովկասում մեզ կմիանան վրացիները և մուսուլմանական ցեղերը, որոնց Թուրքիան կկազմակերպի և կապահովի: Սակայն Կովկասում մեր հաջողությունն ամբողջությամբ ձեր ձեռքում է, և կովկասյան հակառակական շարժումը զիսավորելու՝ ձեր համաձայնության դեպքում բավարար կլինի Կովկաս ուղղել 200-300 հազար մարդ, որպեսզի ուսներին հետ շարտեն Կովկասյան լեռներից այն կողմ. ուսների վտարումից հետո հյուսիս-արևմուտքում մենք կկազմակերենք ինքնավար Վրաստան՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Բայրումի և Տրապիզոնի նահանգի մի մասի սահմաններում, հյուսիսարևելյան մասում կառանձնացնենք մուսուլմանական ինքնավար մարզ՝ ներառելով Դադատանը, Բաքվի նահանգը և Ելիզավետպոլի նահանգի մի մասը, և վերջապես կենտրոնական մասում կկազմակերենք ինքնավար Հայաստան Երևանից, Կարսից և Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից՝ դրան միացնելով Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների սահմանակից շրջանները»¹⁶:

Երիտթուրքերի առաջարկում թաքնված նպատակների մասին Լեռն նշում է. «Երիտա-

¹² Ֆրանտերեն՝ «...et éviteront tout contact avec lui en d'autres circonstances»: Հայերեն տերսադի ֆրանտերեն թարգմանության մեջ տեղ գտած մյուս կեղծիքների մասին ավելի մանրամասն տես Հովհաննիսյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 20:

¹³ *Aspirations et agissements révolutionnaires...,* p. 144.

¹⁴ Մինախորեան Վ., 1915 թուականը, Արհակիրքի օրեր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, Մխիթարյանների տպարան, 1949, էջ 69:

¹⁵ Տասնակետեսան Հրաչ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. ժողով (1890-1924), Արևիք, «Դրոշակ»-ի տպարան, էջ 108:

¹⁶ Գеноուզ պարտ Օսմանյան կայսրություն: Сборник документов и материалов. (Под ред. М. Г. Нерисяна). – 2-е, доп. Изд. – Ереван, 1983, N 177, стр. 333.

Գործ Վարդանյան

սարդ թիրքերի այս ծրագիրը Հարաւային Կովկասը հեշտութեամբ նաև նաև ծրագիրն էր, որ ուներ, անշուշտ, գերմանական ծագում»¹⁷:

Առկա էր նաև ակնհայտ մի քանի որը միանգամից ուշադրություն է գրավում: Խոսքը հայերին ինքնավարություն (ընդգծումն իմն է՝ Գ. Վ.) տալու մասին է, ընդ որում երիտրությունի առաջարկած «Ինքնավար Հայաստանի» (ընդգծումն իմն է՝ Գ. Վ.) տարածքը Երևանի ու Ելիզավետպոլի նահանգներից և Կարսի մարզից բացի ընդգրկելու էր օսմանյան վարչական միավորներից Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների սահմանակից շրջանները: Այսինքն՝ իրենք՝ երիտրություններն էին հայերին առաջարկում ինքնավարություն, մինչդեռ ինքնավարության գաղափարն այդքան ջանափրարար պախարակվում է «Հայկական կոմիտեներ...»-ում: Մյուս ուշագրավ հանգամանքն այն է, որ երիտրությունը, փաստորեն, ուստիների դեմ ապստամբության առաջարկ էին անում: Ավելին, Իթթիհաղի լիազորներն իրենց հետ Էրզրում էին բերել մի քանի տասնյակ կովկասցի թուրքեր, որոնք հավաստիացնում էին, թե զնում են Կովկաս՝ խոռվություններ և ապստամբություններ կազմակերպելու և հնարավոր պատերազմի դեպքում ուսական բանակի թիկունքը կազմակերպելու նպատակով¹⁸: Հստ Բեհակդիմ Շաքիրի և Նաջի բեյի՝ հայերի չմիանալը կարող էր ծանր հետևանքներ առաջացնել¹⁹: Անշուշտ, երիտրությունների այս խոստումները ոչ մի արժեք չունեին. նապատակը հայերին ուստիների դեմ օգտագործեն էր, սակայն գլխավորն այն է, որ նրանք առաջարկում էին մի քանի որի համար միշտ մեղադրել էին հայերին:

Օգոստոսյան խորհրդակցությանը Դաշնակցությունը ներկայացնում էին Ռուսում, Ակնունին և Վռամյանը: Ի պատասխան երիտրությունների առաջարկին՝ անփոփոխ է մնում Դաշնակցության յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումը, որի համաձայն՝ «պատերազմի պարագային, իրաքանչիր պետութեան բաղաքացի պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնները՝ իր պետութեան նկատմամբ»²⁰:

Բացի այդ Դաշնակցության դեկավարները փորձում էին թուրքերին համոզել իրաժարվել պատերազմի մեջ մտնելու մտադրությունից, քանի որ դա կարող էր վտանգավոր լինել կայսրության ապագայի համար²¹:

Այս առումով ուշագրավ են Ռուսական Զերչիլի խոսքերը, ով հայերի կայացրած որոշման կապակցությամբ նշում է. «...Թուրքական կառավարությունը՝ հետամուտ սեփական շահերին, ջանում էր ապահովել հայերի օգնությունը, հատկապես Ռուսաստանում ապրող հայերի: Հայ դեկավարների առջև սարսափելի այլընտրանը ծառացավ՝ արդյոք պետք է իրենց ժողովորի ամբողջ ուժը դնել Ռուսաստանի կամ Թուրքիայի տրամադրության տակ, թե համաձայնել, որ իրենց ժողովորին առաջիկ պես մնա բաժանված, և նրա որդիները թշնամական բանակներում պայքարեն միմյանց դեմ: Վերջիվեջո՞ն, նրանք եկան այն եզրակացության, որ պատերազմի դեպքում Թուրքիայում և Ռուսաստանում ապրող հայերը պետք է կատարեն իրենց պարտը այն պետության նկատմամբ, որի հպատակներն են: Նրանք ավելի խելամիտ համարեցին զնալ եղայրասպան պայքարի, մարտնչելով տարբեր ճամրարներում, քանի իրենց ճակատագիրը կապելով կողմերից մեկի հաղթանակի հետ, վտանգել ազգի ամբողջական գոյությունը (ընդգծումն իմն է՝ Գ. Վ.)»²²:

¹⁷ Լեռ, Աշվ. աշխ., էջ 78:

¹⁸ Վրացյան Ս., «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 8-9:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 9:

²⁰ Տաննապետան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը իր կազմութեան մինչեւ Ժ. Բնակ. ժողով (1890-1924), Արէնք, «Դրօշակ»-ի տպարան, էջ 108:

²¹ Նոյն տեղում:

²² Չերչիլլ Ս., *Мировой кризис*, М.-Л.: Госвоениздат, 1932, с. 276-277.

Դաշնակցության այս դիրքորոշումը թուրքերն ընկալեցին որպես դավաճանություն՝ որակելով այն ոտսասպարությունը²³: Հետազայում արդեն ժխտողական պատմագրության մեջ թուրք հեղինակները սկսեցին «աճապարարություններ» անել այս խեղաթյուրումների վրա²⁴: Այս առումով կարևոր նկատառում է արել թուրք սոցիոլոգ և պատմաբան Թ. Արշամը, ով նշում է, որ երիտրուրքերի՝ Էրզրում ժամանելու գիտակոր նպատակը ոչ թե Դաշնակցության ժողովին մասնակցելն էր, այլ «Հասուկ կազմակերպության» շոկատներ ստեղծելը: Ժողովը միայն հարմար պատրվակ էր, որպեսզի նրանք ժամանեն Էրզրում՝ խնդիր ունենալով նաև չեղոքացնել ժողովի դաշնակցական մասնակիցներին²⁵: Արշամի այս դիտարկումը, որը հիմնված է օսմանյան աղբյուրների վրա, լրիվ հաստատվում է, եթե հաշվի առնենք, որ օգոստոսի վերջին տեղական իշխանությունները ձերբակարում և բռնի Կ. Պոլիս և Սամսուն են արտաքսում դաշնակցական երկու դեկավարներին՝ Ակնունուն (Խաչատոր Մալումյան) և Վահան Մինախորյանին²⁶:

«Հայկական կոմիտեներ»-ի մեջ շատ է անդրադարձը Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությանը: Դա ամենակին էլ պատահական չէ. Հնչակյան կուսակցությունը միշտ էլ աչքի է ընկել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նկատմամբ ընդգծված ընդդիմադիր կեցվածքով: 1913թ. Կոստանցայի (Ռումինիա) համագումարից հետո, երբ հնչակ պատվիրակները ժամանեցին Կ. Պոլիս, ձերբակալվեցին և 1915թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի Սուլթան Բայազետ հրապարակում կախաղան բարձրացվեցին: Հնչակյան կուսակցության 20 գործիչների դատավարության դիտարկումն ունի կարևոր նշանակություն: Ինչպես նշվում է Արսեն Կիտորի կողմից խմբագրված՝ Հնչակյան կուսակցության պատմությունը ներկայացնող գրքի մեջ, հնչակյանների ձերբակալության հետ մեկտեղ երիտրուրքերն առգրավեցին նաև նրանց արխիվները, այդ թվում՝ Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության՝ Թուրքիայում կայացած Երրորդ պատգամավորական ժողովի արձանագրությունները²⁷: Ինքը՝ Արսեն Կիտորը ևս ընդգծում է, որ Երրորդ պատգամավորական ժողովից մնացած որոշ պատարիկներ (ժողովի Ա նիստի հայերեն բնագիրը և հաջորդող երկու էջերի վրա Երրորդ պատգ. ժողովի վերջնական որոշումները (թուրքերեն) շրջաբերականի ձևով և դրանց թարգմանությունը) պահպանվել են «Հայկական կոմիտեներ»-ում:

Այսուել անհրաժեշտ եմ համարում հենրավորության սահմաններում մանրակրկին դիտարկել փաստեր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ «Հայկական կոմիտեներ»-ի մեջ հայկական կուսակցություններին ուղղված մեղադրանքները հատկապես ծանր են Հնչակյան կուսակցության դեպքում: Գլխավոր խնդիրն այն է, որ հնչակյանների հասցեին հնչեցվող մեղադրանքները հիմնվում են վերը նշված մի քանի փաստաթյուրերի վրա, որոնց բնագրերը չկան: Երկրորդ՝ բնագրավված փաստաթյուրերն ամբողջությամբ չեն ներկայացվում, մյուս կողմից դժվար է որոշել, թե ներկայացված փաստաթյուրերը որքանով են համապատասխանում իրականությանը՝ հաշվի առնելով «Հայկական կոմիտեներ»-ը կազմող(ներ)՝ թարգմաններու բարեխղճությունը: Այս հարցի վրա անհրաժեշտություն չի առաջանա կանգ առնել, եթե այսուել տեղ գտած որոշ քաղաքացներ ցալսօր չիդվեին թուրքական ժխտողական պատմագրության կողմից:

²³ Վալխան Գ. Խ., նշվ. աշխ. (2008), էջ 27:

²⁴ Տիւ, օրինակ, Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, London-Nicosia-Istanbul: K. Rustem & Bro. and Weidenfeld & Nicolson Ltd, pp. 187-189.

²⁵ Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, London: Constable, 2007, p. 143-144.

²⁶ Մինախորեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 90-93:

²⁷ Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության, 1887-1963թթ. (խմբագիր՝ Ա. Կիտոր), Բ հատոր, Պէյրութ, տպարան «Ծիրակ», 1963, էջ 4:

Գուրգ Վարդանյան

Նախ «Հայկական կոմիտեներ»-ում ներկայացվում է Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության՝ Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Երրորդ պատգամավորական ժողովի յոթերորդ նիստին առնչվող տեքստ: Այն սկսվում է Կողանք ներկայացնող պատվիրակ Մեծն Մուրադի (Համբարձում Պոյաճեան) խոսքով, որին հաջորդում է նիստը նախագահող Զանգույանի խոսքը: Հաջորդիվ ներկայացված տեքստն առնչվում է կուսակցության մասնաճյուղերին ուղարկվելիք շրջաբերականներին²⁸:

Ահա այս տեքստի մեջ է, որ ի հայտ է զայխ ակնհայտ կեղծարարությունը: Նախ, մեջբերելով շրջաբերականը, դրա մի հատվածի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ, որտեղ խոսվում է հնչակյանների անհաջողությունների մասին, ավելացվում է մի «ծանրապրություն». Անհաջողություն ուժիումներում, դավադրությունների կազմակերպման մեջ, արված ուս քննիչների նշանակմանն ուղղված քարոզության մեջ և այլն, և այլն²⁹:

Տողատակում տրված այս «ծանրապրությունն» արդեն հորինվածք է և թուրքերի տեսակետը, քանզի այն չի եղել բնագրում: «Հայկական կոմիտեներ»-ի թուրքերեն տարրերակում հանդիպող Փոտոպատմեններում առկա է միայն Հնչակյանների՝ Պոլսի պատգամավորական ժողովը ներկայացնող 5 էջ հայերեն փաստաթուղթը³⁰: Դրանցից առաջինն արտասպաս է Ա. Կիսուրի գրքում: Սակայն այդ հինգ թերյում բացակայում են մասնաճյուղերին տրվող շրջաբերականները: Ստացվում է, որ մի քանի էջ գրեթե ոչինչ չասող լուսապատճենված հայերեն տեքստը, որի մեջ մասը գրադեցնում է ժողովի մասնակիցների անունների թվարկումը, դատնում է հնչակյանների «դավադրության անհերթելի ապացույց»: Իհարկե, հանուն ճշմարտության պես է նշել, որ Արտեմ Կիսուրը, ով մասնակցել է ժողովին, այլևս չունենալով բնագիրը և ստիպված իր գործում արտաստեղով այն³¹, ինչն արդեն տպագրվել էր «Հայկական կոմիտեներ»-ում, բուն տեքստի մասին դիտարկում չի անում, սակայն նա ևս ընդգծում է, որ «հայերեն բնագիրը զանցուած ըլլարով թրբերեն հրատարակութեան մեջ, թրբերեն բնագրին թարգմանութիւնը կը ներկայացնենք հանդիպական էջով»³²: Այսինքն նա ներկայացնում է թուրքերեն թարգմանության հայերեն տարրերակը: Իսկ քանի որ թուրքերեն հրատարակությունում շրջաբերականի ձևով վերջնական որոշումների ամբողջական լուսապատճենները չկան, այլ ներկայացվում են դրանց թուրքերեն կամ ֆրանսերեն թարգմանությունները, ապա պատկերը միանգամայն պարզ է դատնում:

Մյուս կարևոր փաստաթուղթը Հնչակյան կուսակցության՝ Բուլղարիայի մասնաճյուղերի գործադիր մարմնի հայտարարությունն է՝ թվագրված 1915թ. մարտի 9, Սոֆիա: «Հայկական կոմիտեներ»-ի թուրքերեն տարրերակում դրված է այդ փաստաթուղթի հայերեն բնօրինակի պատճենը, իսկ առավել տարածված ֆրանսերեն տարրերակում՝ տեքստի ֆրանսերեն թարգմանությունը: Դա կարելի է ավելի շուտ փոխադրություն, քան թե թարգմանություն համարել: Ամենելին նպատակ չունենալով նախադասություն առ նախադասություն ներկայացնել, թե ինչպես է թարգմանվել տեքստը ֆրանսերեն՝ փորձենք նկատել, թե ինչպես է տեքստում աճպարարություն արվում «ինքնավարություն» և «անկախություն» բառերի հետ:

Ֆրանսերեն օրինակում առկա է հետևյալ տեքստը, որի թարգմանությունն է.

«Այսպիսին է ժողովրդի ներկա վիճակը: Այսօր նրա առջև կանգնած է իր անկախության՝ «լինելու կամ չլինելու» հարցը: Այսպիսով, մենք պարտավոր ենք ավելի

²⁸ Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens ..., pp. 146-149.

²⁹ Նոյն տեղում, էջ 147:

³⁰ Ermeni Komiteleri'nin..., s. 134-138.

³¹ Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ..., էջ 6:

³² Նոյն տեղում, էջ 4:

եռանդուն, քան երբեմ, առաջ տանել մեր անկախության համար ազգային քաղաքականությունը»³³:

Հայերեն բնօրինակը հետևյալն է.

«Ինքնապաշտպանութեան խնդիր կայ դրուած Հայ ժողովրդի առջեւ, լինել չինելու խնդիրը, ազգովին ապրելու խնդիրը: Առաել քան երբէք հիմա է որ մենք պէտք է ստեղծենք մեր ազգային առնական քաղաքականութիւնը՝ հիմնուած գոյութեան կրուի երկաթէ օրէնքներու վրայ, որու տրամադրութիւնն է հայաքական ինքնապաշտպանութիւնը իր իրաւունքներու և միջոցներու: «Յարձակման դեմ դիմադրութիւնը ոչ միայն արդարանայի այլ և հարկադրական է: Անդիմադրութիւնը կը մեղանջէ թէ եսասիրութեան և թէ այլասիրութեան դէմ միանգամայն»³⁴:

Ակնհայտ է, թե ինչպես է տվյալ պարբերությունը թարգմանվել: Ֆրանսերեն տեքստում «լինել կամ չլինել» արտահայտությունը նկացված է, ինչը բացարկում է նրանով, որ թարգմանության մեջ հայ ժողովրդի լինել-չլինելը կապվում է անկախության գաղափարի հետ՝ ի տարբերություն հայերեն բնագրի, որտեղ խոսվում է ինքնապաշտպանության մասին: Բացի այդ բնագրում դրան հաջորդող նախադասություններում հիմնավորվում է դիմադրության անհրաժեշտությունը, իսկ ֆրանսերեն տեքստում կրկին խոսվում է անկախության համար պայքարում եռանդուն լինելու մասին: Իհարկե, ասվածը մեկ անգամ ևս հաստատվում է, եթե կարդում ենք նաև դրան նախորդող երկու նախադասությունները:

«...Եւ Հայակեան Կուսակցութիւնը իր միջոցները չափուի խնայէ մինչեւ չստանայ իր բաղձանքներու իրական արժէքը՝ Հայաստանի տեղական Ինքնաւրութիւն՝ լայն ռամկավար կարգերով»³⁵:

Ահա դրանց ֆրանսերեն թարգմանության հայերեն տարբերակը. «...Հետևաբար չպետք է անսեսվի ոչ մի միջոց Հայաստանի համար անկախության հասնելու՝ հիմնված ժողովրդավարական լայն հիմքի վրա»³⁶:

Ակնհայտ է, որ գրքի հեղինակ(ներ)ը ջանք չեն խնայում ցույց տալու ինչ-որ դավադրության, հայերի կողմից անկախության ձգուումների մասին: Եվ այդ ամենը կատարվում է սխալ թարգմանության, բառերի արհեստական փոփոխության միջոցով: Յայսօր այս գիրքը տեղեկագիրը թուրք և թուրքամետ հեղինակների համար չի կորցրել իր «արդիականությունը»: Ավելին՝ այն օգտագործվում է որպես «կարևոր» և «արժանահավատ» սկզբնաղբյուր: Ավագձի ապացույցներից մեկն էլ Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայրէջում տեղադրված Հայոց ցեղասպանությանն ու հայկական պահանջներին առնչվող երկու տեղեկագրերն են³⁷, որոնցում, փաստորեն, ներկայացվում է հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական տեսակետը:

³³ Ֆրանսերեն տարբերակը հետևյալն է "Telle est la situation actuelle de la nation. Aujourd’hui se dresse devant elle la question de son indépendance, celle d' "être ou de ne pas être". Nous devons donc défendre plus vigoureusement que jamais la politique nationale pour à notre indépendance". Stéu *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens ...*, p. 153.

³⁴ Այս փաստաթիվ ֆուոպասները, բարեխախտաբար, առկա է թուրքերեն իրատարակության մեջ: Stéu *Ermeni Komiteleri'nin...*, s. 360.

³⁵ Նոյն տեղում:

³⁶ Ֆրանսերեն տեքստը հետևյալն է. "Il ne négligera conséquemment aucun moyen pour faire obtenir à l'Arménie une indépendance établie sur une large base démocratique": Stéu *Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités Arméniens...*, pp. 152-153.

³⁷ Armenian Claims and Historical Facts. Question and Answers, Ankara: Center for Strategic Research, 2005, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/ErmeniIddialari/ArmenianClaimsandHistoricalFacts.pdf>
The Armenian “Genocide”? Facts & Figures, Ankara: Center for Strategic Research, 2007, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/ErmeniIddialari/ArmenianGenocideFactsandFiguresRevised.pdf>

Գևորգ Վարդանյան

Անկարայի Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի կազմած զույգ տեղեկագրերում Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտման «փաստարկները» մեծապես հիմնվում են նաև «Հայկական կոմիտեների նպատակները և հեղափոխական գործողությունները Սահմանադրության հոչակումից առաջ և հետո» գրքի վրա: Չնայած թուրքական կողմից դրան արվող մեծ նշանակությանը, այնուամենայնիվ, զիրք-տեղեկագիրը, չունենալով հավաստիություն և գիտականություն, չի դիմանում որևէ փորձաքննության և միմիայն կարելի է դիտարկել որպես պետական քարոզության դրսուրում:

Հայոց ցեղասպանության ժխտման պատմությունից. թուրքական մի վաղ հրատարակության քննական դիտարկում

Գևորգ Վարդանյան

Ամփոփում

Դեռևս թուրքական հանրապետական պատմագրության սկզբնավորումից առաջ լույս են տեսել մի շարք գրքեր, որոնցում կեղծվում է պատմությունը, հերքվում հայերի ոչնչացման գործում թուրքերի դերակատարությունը: Դրանցից առաջինը և ամենակարևորը 1916թ. Կ. Պոլսում լույս տեսած «Հայկական կոմիտեների նպատակները և հեղափոխական գործունեությունը» գիրքն է: Դրանով երիտրուրքերը ոչ միայն փորձում էին խուսափել Հայոց ցեղասպանության պատասխանատվությունից, այլև ամեն ինչում մեղադրել հայերին: Ընդհանուր առնամբ այս գրքում են առաջին անգամ գրավոր ձևակերպվել Հայոց ցեղասպանության ժխտման հիմնական թեզերը, որոնք հետազոտում կրկնվել և զարգացվել են հանրապետական պատմագրության կողմից:

Քանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ժխտում, Թուրքիա, Օսմանյան կայսրություն, պատմագրություն:

From the History of the Armenian Genocide Denial: Critical Review of an Early Turkish Publication

Gevorg Vardanyan

Summary

Several books, falsifying history and denying the role of the Turks in the Armenian Genocide were published long before the birth of Turkish republican historiography.

First and the most important was the book titled “The Actions and Revolutionary Movements of the Armenian Committees” published in Constantinople in 1916. With the help of this publication, the Committee of Union and Progress wanted not only to avoid the responsibility for the Armenian Genocide, but also to blame the Armenians for everything.

In this book, all key elements of the Turkish denial of the Armenian Genocide have been presented in written form for the first time. Later Turkish official republican historiography not only repeated, but developed the main arguments of this book.

Keywords: Armenian Genocide, denial, Turkey, Ottoman Empire, historiography.

**Из истории отрицания Геноцида армян:
критическое рассмотрение одной ранней турецкой публикации**

Геворг Варданян

Резюме

Еще до формирования турецкой республиканской историографии был опубликован ряд книг, в которых была сфальсифицирована история и отрицалась роль турок в геноциде армян. Первой и самой главной из них стала книга под названием "Цели и революционное движение армянских комитетов", которая была опубликована в Константинополе в 1916 году. Посредством данной публикации комитет "Единение и прогресс" стремился не только избежать ответственности за осуществление геноцида армян, но и обвинить самих армян в постигших их бедах. В данной книге впервые были письменно представлены все основные элементы отрицания геноцида армян. Позже турецкая республиканская историография не только повторила, но и развивала основные аргументы этой книги.

Ключевые слова: Геноцид армян, отрицание, Турция, Османская империя, историография.